

Лидија Д. Делић

Институт за књижевност и уметност, Београд

DOI 10.5937/kultura2275037D

УДК 821.163.41.09-13:398

821.163.2.09-13:398

оригиналан научни рад

МОДЕЛАТИВНИ ПОТЕНЦИЈАЛ ЈУНАКА – СЛУЧАЈ ВОЈВОДЕ МОМЧИЛА

Сажетак: Бујарски хајдук, његови византијски деспоји и севастократор, његови војвода Момчило, фигура је која је оставила великог трага на јужнословенско епско певање, између осталог, и као фиктивни ујак Марка Краљевића. Једна је од реалних личности која је остала у фолклорном памћењу преко шест векова. Биографски елементи дефинисали су његово певање о овом јунаку (висок као минаре; смрт на каијама завореног прага), а кључни догађаји усвојављене епске биографије несумњиво су одређивали сценариј Момчилових домена и његово даље фигурирање у епским обрасцима, углавном на простору Бујарске.

Кључне речи: Војвода Момчило, усмена епика, историја, варијанте, сажетни модел, епски јунак

Круг песама о смрти војводе Момчила, познат по антологијској интерпретацији Стојана Хајдука („Женидба краља Вукашина”; Вук II, 25), специфичан је по неколико основа. Он је, с једне стране, редак случај где се однос историјског предлошка и епског уобличења може пратити у распону од преко шест векова. Деспот и севастократор Момчило живео је у првој половини XIV века и јуначки је погинуо под зидинама Перитеориона (данашњи Буру Кале у Бугарској) 1345. године.¹ Био је маркантан и необичан ратник („висок као минаре”), који је, захваљујући храбрости, лукавству и политичкој вештини, али и врсној и оданој дружини која је бројала између 2.000 и 5.000 људи, постао значајан војни и политички фактор на простору Балкана крајем прве половине XIV века. Незнатног рода и вероватно пореклом Бугарин, рано је почео хајдуковати на српско-бугар-

¹ Историјска реконструкција Момчиловог живота сажета је верзија оне која је дата у: Делић, Л. (2006) *Живот епске песме. Женидба краља Вукашина у кругу варијаната*, Београд: Завод за уџбенике, стр. 91–102. Тамо је наведена и комплетнија литература. Главни извори за успостављање Момчиловог животописа су списи Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, његових савременика (ВИ VI: 145–296, 297–475; текстове Григоре и Кантакузина приредили су Сима Ђирковић и Божидар Ферјанчић). Песме из Вукове збирке и других збирки цитирају се према редном броју, сем ако није другачије назначено. Све остале податке цитирамо према страници у књизи.

ској граници. Због пљачкашких похода био је приморан да често мења територију и сизерене. Протеран из Бугарске, прешао је најпре у Византију и приступио војсци цара Андроника, а одатле је дошао у Србију Стефану Душану. Пред крај 1343. поново се окренуо Византији и пришао цару Јовану Кантакузину, с којим је учествовао у ратним походима, али се убрзо окренуо и против Кантакузина, кога је јуна исте године безмало заробио близу рушевина града Месине. Турска хроника наводи да је Момчило „са 4.000 људи ступио у службу емира Умура, који је непосредно по преласку у Европу захтевао енергичну акцију против родопског великаша, јер је раскинуо пријатељство с његовим братом Јованом Кантакузином” (Ђирковић и Ферјанчић 1986: 473; Острогорски б. г.: 482). У препаду код Месине Момчило је заробио два угледна Кантакузинова човека и послао их Кантакузиновој супарници, царици Ане Савојској, од које је затражио „награду за савезништво и за вођену борбу с непријатељем”. Истовремено, Момчило је упутио посланство и Јовану Кантакузину, с молбом за опроштај за учињену незахвалност и с обећењем да ће поново бити покоран његовој власти. Од царице је у знак захвалности добио титулу деспота, а Кантакузин је, проценивши да је у том тренутку кажњавање неизводљиво, а непријатељство моћног Момчила некорисно, прихватио двостуку игру: даровао му је достојанство севастократора, чекајући повољну прилику за освету.²

Ојачан и охрабрен грађанским ратом у Византији, Момчило је, упркос примљеним достојанствима и прихваћеној покорности, најпре опустошио градове у Кантакузиновој области између Родопа и северних обала Егејског мора, а онда се окренуо и против царице Ане Савојске. Григора наводи да је Момчило освојио значајне и велике градове Ксанти и Перитеорион (антички Анастасиопољ, данашњи Буру Кале), где је направио упориште из кога је „излазио окружен бројном војском и заслепљен великом дрскошћу” (ВИ: 261). Одговор на Момчилово одметање од Јована Кантакузина (и Ане Савојске), пустошење градова и утврђења у родопском приморју и успостављање независне власти на доста великом и значајном простору југоисточног Балкана била је велика војна акција коју је Јован Кантакузин предузео с турским савезницима. Он је позвао у помоћ селџучког емира Умура и овај се, јуна 1345. године, с 20.000 коњаника нашао на тлу Европе. Схвативши да је сукоб неминован, Момчило је „сакупио сву војску из своје околине” и кренуо да се бори „против свих заједно окупљених Ромеја и варвара” (ВИ: 474). Наступајућа турска војска појавила се кад је Момчило стигао пред Перитеорион. Како наводи Кантакузин, Момчило је покушао да наговори грађане да га пусте унутар зидина, међутим, ови су пред њим затворили капије „показујући варваре и наговарајући

² ВИ: 461–464. Григора наводи да је Момчило најпре добио титулу деспота, па онда прешао на страну Ане Савојске и начинио описани подвиг (Ђирковић и Ферјанчић 1986: 256), али је у науци прихваћено Кантакузиново сведочење. Момчило је први страни велможа који је добио титулу деспота, а да није био у сродству с царском породицом. У вези с Момчиловом деспотском титулом начињен је још један преседан: знаци деспотског достојанства били су му послати, иако их је по протоколу цар додељивао лично у царској палати (Исто, стр. 465).

да се сукоби с њима, како би град победницима био награда за храброст” (ВИ: 475). Остављен ван зидина, Момчило је распоредио војску и прихватио бој. Зарађене стране дуго су се равноправно носиле, али је напослетку Момчилова војска била притерана уз бедеме града. Пошто је противнапад на коњима био немогућ, први је Момчило сјахао с коња, а затим и сви остали. Пешке су кренули у напад „тукући се срчано и одолевали су дуго времена, с једне стране због храбрости, а с друге што је град спречавао да буду опкољени и многи су падали борећи се. И док је он [Момчило] био жив нису ни они губили храброст, нити су предавали оружје. А када је у боју пао и он [Момчило], остали су одмах предали оружје и били су заробљени од Ромеја и Персијанаца [Турака], пошто ниједан није могао да утекне” (ВИ: 476). Момчиловом јунаштву признање је одао и његов директан противник и хроничар описаних догађаја – Јован Кантакузин:

„А цар [Јован Кантакузин] се расплака због несреће, не само због обр-та догађаја, јер не само да онај, који је мало раније о себи високо мислио и изгледао као непобедив и изванредан војсковођа, у једном трену лежи јадан и гажен од непријатеља, него су и они што су погинули тако бројни и осведочени срчаношћу и храброшћу били Ромеји које је унуштио грађански рат, проузроковавши много суза. И тако је Момчило, дакле, за кратко време процветао и изгледало је да ће доживети велику срећу, а још је брже погинуо и пропао.” (ВИ: 477)

Ово витешко дивљење могло је бити разлог што је Кантакузин наредио да се у Момчилово имање не дира и да се његовој жени дозволи да слободно и без икакве сметње оде у Бугарску, одакле је била родом (ВИ: 477).

Песме о војводи Момчилу – живе у усменом памћењу преко шест векова, и beleжене у распону од 1735/37, када је у манастиру Грабовац, између Баје и Будима, записана најстарија варијанта (Матицки: 1980), до друге половине XX века, када је на територији Бугарске забележен велики број песама с Момчилом као протагонистом³ – подударне су у основним цртама са аутентичним околностима његове погибије. Упамћени су Момчилова горостасност, у епској верзији посредована комичним разобличењем лика краља Вукашина, Момчиловог противника („Што Момчилу таман калпак био, / Вукашину на рамена пада; / Што Момчилу таман чизма била, / Ту Вукашин обје ноге меће; / Што Момчилу златан прстен био, / Ту Вукашин три прста завлачи”; Вук II, 25), и његова лавовска борба и погибија пред капијама затвореног града. Мотив женске издаје могао је имати корене у неочекивано племенитом поступку Јована Кантакузина према Момчиловој супрузи.

3 Комплетан списак варијаната дат је у: Делић, Л. нав. дело. Близу педесет варијаната структурирано је по обрасцу „женидба краља Вукашина”. Још тридесетак варијаната у непосредној је вези с поменим обрасцем (имају централни мотив издаје супруге и смрт на капијама града, али у њима не фигурира војвода Момчило или су додате неке друге сижејне секвенце). У низу бугарских варијаната, позније забележених, војвода Момчило укључен је у друге обрасце певања.

У предговору првој књизи лајпцишког издања Вук је истакао да „јуначких пјесама мало имамо старији од Косова, а од Немањића нема старије ниједне”, закључивши да су „Србљи и прије Косова имали јуначки пјесама од старине, но будући да је она премјена тако силно ударила у народ, да су готово све заборавили, што је било донде, па само оданде почели наново приповиједати и пјевати”. Косовски бој, који је као потоп однео добар део онога о чему се до њега певало⁴, преживело је свега неколико докосовских историјских личности: први хришћански цар – Константин, иако са измењеним функцијама у песми и уз могућу контаминацију с другим личностима истог имена; утемељивачи српске државе и цркве, први српски свеци, зачетник светородне династичке лозе и први српски архиепископ – „цар-Немања” и Свети Сава; први српски цар – Стефан Душан; ретки ликови који су се за цара Душана или косовски пораз везивали – Милош Војиновић, „царева замјена”, и Мрњавчевићи, чије епске биографије гравитирају ка косовском удесу, међу њима и војвода Момчило (уп. Делић 2006: 101–102).

На ово необично истрајавање историје у песми несумњиво је утицало неколико фактора који одређују и усмеравају живот епске песме. Најпре, несумњиво јак замајац традиције: иницијално певање о пљачкашким и ратним подухватима војводе Момчила, везаним за судбине трију царстава – српског, византијског и бугарског, морало је бити изузетно популарно и живо на великом простору Балкана. Војска коју Нићифор Григора (а за њим и Стојан Новаковић) описује у готово епским формулама и по моделу индоевропских крвожедних ратничких дружина, како их реконструише Александар Лома⁵, сведочи о имагологији која је

4 Ваља имати на уму чињеницу да ни Косовски бој није био имун на епске мене: Вук је објављивао „комаде” од косовских песама, јер их није могао наћи у интегралном облику. Молио је Лукијана Мушицког пет пута у року од само три месеца да забележи песме од Слепе из Гргуреваца: „Чим се, после другог тромесечног боравка у Шишатовцу 1816. године, обрео поново у Бечу, Караџић је, крајем септембра, закупио Лукијана Мушицког с једном великом молбом. Као да наставља разговор који су водили у манастиру, подсетио га је да 'добави' к себи слепу певачицу из Гргуреваца и 'препише' од ње 'оне три косовске' песме. У наредном писму, октобра месеца, Караџић га је опет замолио да му што пре пошаље записе. Тобоже у шали, саветовао је своје пријатељу да прво то учини, а онда нека брине бриге око манастирског имања: бере кукуруз, поправља бурад, отаче вино, пече ракију. Како Мушицки није одмах могао испунити његову жељу, Караџић га је до краја године још трипут салетао. Тек двадесет и седмод децембра стигао је добар глас. Тада је Мушицки јавио да од претходног дана слепа из Гргуреваца пева у Шишатовцу, а ђакон Стефан записује”. Недић, В. (1981) *Вукови певачи*, Нови Сад: Матица српска, стр. 82. Њене песме представљају окосницу „косовског круга” („Пропаст царства Српскога”, „Косовка дјевојка” и „Обретеније главе кнеза Лазара”; Вук II, 46, 51, 53).

5 Припадници иранских ратничких дружина „носили су црне заставе са приказом змаја или саме у виду змаја”, „борили се откривених прсију или чак сасвим наги, обузети екстатичким заносом”, „називали се вуцима [...] речју која иначе у примени на људе значи разбојника, преступника”; „Пијење крви погубљених непријатеља и 'вучје' понашање потврђени су код паганских Словена у Полабљу. Велети су још око 1100. заробљеним хришћанима одсецали главе и врчевима пуним њихове крви, завијајући као вуци (*horrendis vocibus ululantes*), наздрављали пред жртвеницима свога бога Припегале”. Лома, А. (2002) *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд – Крагујевац: Балканолошки институт САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, стр. 88, 89.

погодвала генерисању и опстајању песама. Према овом историографу, Момчилу су „неки бедници који су били крвожедни и дивљи, сакупљени малобројни с многима и многи с малобројнима, споразумно [...] пришли и од Трибала и Миза [Бугара] и други који су поред ових водили полуварварски начин живота, тако да их је било нешто више од 2000 одабраних коњаника који су сви, ратничким духом задојени, зацело тврдили да ће пре сопствени живот него њега жртвовати када затреба” (ВИ: 255).⁶ Друга срећна околост била је то што су војвода Момчило и краљ Вукашин били савременици, што је омогућило Момчилово везивање за последњу крунисану српску средњовековну лозу (Марко је последњи крунисани српски краљ)⁷ и успостаљање фиктивне родбинске везе с потоњим „суперстаром” балканске епике – Марком Краљевићем. У даљим епским процесима то је свакако утицало на стабилност Момчилове фигуре у поетској традицији. С треће стране, епски живот војводе Момчила подржавале су митско-епске матрице, које су се срећно преплеле са околностима његовог живота и његове погидије: горостас (јунак гигант), смрт на капијама града (гранични простор) и издаја (типски начин страдања епских и митских јунака).⁸

Друга особеност овог круга песама јесте његова атипична хомогеност у, могло би се рећи, највиталнијој епској зони. Круг варијаната о смрти војводе Момчила, један од најобимнијих у целокупном епском корпусу, на западном терену бележења (Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Хрватска) везан је, практично, за само једног јунака – војводу Момчила⁹, што је појава ретка и када је реч о далеко сведенијим моделима певања. Како је на изузетно обимној грађи о Ивану Сењанину (од преко шест стотина песама) показала Марија Клеут, „име јунака у једном сижејном моделу представља варијабилни елемент чији је распон понекад изузетно велики (о великом броју јунака казује иста прича), док се везивање једног имена за један догађај (спрега стиховане приче и лика) испољава само као више или мање изражена тенденција, али никад као правило” (Клеут 1987:

6 „Кад се Момчило временом разгласи, стекну се к њему из српских и бугарских земаља сви што их је било од зла оца а од горе мајке, и којима је било омрзло живети.” Новаковић, С. (1893) Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан, *Глас СКА*, XXXVI, Београд, стр. 27–28.

7 Раде Михаљчић истиче да је „од 26. септембра до 2. или 4. децембра 1371, најстарији Вукашинов син формално-правно био [...] Урошев савладар, а после цареве смрти српски краљ”. Михаљчић, Р. (2001) *Крај Српског царства*, Београд: Српска школска књига, Knowledge, стр. 210.

Уп. Радојчић, С. (1934) *Поријетли српских владара у средњем веку*, Скопље: Музеј јужне Србије у Скопљу, стр. 63.

8 О митско-симболичким аспектима приче више у: Делић, Л. (2006) *Живот епске песме. Женидба краља Вукашина у крују варијаната*, Београд: Завод за уџбенике, стр. 112–125; 251–327.

9 Изузетак су две најстарије варијанте, поменута песма сачувана у манастиру Грабовац, и песма из Богишићевог зборника (Б: 97), забележена у првој половини XVIII века. У оба случаја реч је о рубним територијама (Мађарска, Приморје). На источном простору бележења (Македонија, Бугарска) постоје варијанте у којима Момчило није протагониста, али су оне у погледу наративног склопа углавном удаљене од основног сижејног модела.

100–101). С обзиром на број забележених песама, самим тим и на статус и значај јунака у усменој традицији, сижејни модели у оквиру којих фигурира Иван Сењанин могу се сматрати репрезентативним, а описана ситуација „природним стањем” епског певања, за шта је аргументе лако наћи и у песмама о „Бановић Страхињи”, „невери љубе Груичине” (Меденица 1965), „Малом Радојици” (Клеут 2005), „три добра јунака” (Сувајџић 2005: 51–96), да не помињемо најхетерогенију групу, структурирану по обрасцу „женидба с препрекама” (уп. Петковић 2008: 16–45).¹⁰

Чврст спој војводе Момчила и епске приче о смрти на капијама града због издаје жене дефинисао је и необично јаку инерцију лика у епској традицији и утицао на деформацију других сижејних модела у ситуацијама када се Момчило у њих укључује. Примера ради, у песми „Стари Новак, Момчил јунак, Момчилица и паша Вла’аина” (Шапкарев, 448), где војвода Момчило фигурира у склопу делокруга Бановић Страхиње, главни јунак (Момчило), противно традицији певања – гине у сукобу са отмичарем његове љубе. Радосав Меденица учава да је до девијације у односу на сижејни модел дошло „под утицајем познате групе песама [...] о војводи Момчилу и његовој неверној љуби, у којима Момчило по правилу гине” и да је певачица баба Митра морала песму уобличити нетипично за дати круг варијаната „ради оне ’историјске одн. епске реалности’, чим је Момчило постао носилац радње” (Меденица 1965: 30).

Слична је ситуација и с дугарском варијантом структурираном по обрасцу „певање кроз гору” (Качановскиј, 184), на терену динарске епике превасходно везаном за Стојана Поповића. У том сижејном моделу јунак и његова жена походе тазбину. Пролазећи кроз гору, јунак тражи од љубе да пева, појављује се противник, често њен бивши просац, и долази до сукоба. Жена, по правилу, пружа помоћ нападачу, али муж успева да га победи и да казни неверницу. У варијанти из збирке Владимира Качановског устаљени образац модификован је, као и у претходном случају, под притиском лика: када Милица (Момчилова љуба) запева кроз гору, појављује се Грујо и долази до јуначког двобоја; жена помаже мужу (што је нетипично за овај сиже), али се Грујо на то толико разбесни да погуби и Момчила и Милицу. Ни у једној другој варијанти овог круга песама, као ни у претходно поменутом кругу песама о „Бановић Страхињи”, јунак не страда, што указује на изузетну, атипичну окошталост, „нееластичност” лика и на немогућност војводе Момчила да се прилагоди другим обрасцима певања. Сижејне матрице као да нису биле јаче од епског хабитуса овог јунака, а последњи пример показује да је традиција радије жртвовала мотив издаје љубе, препознатљиво везан за круг

10 Изузетак какав је круг песама о сукобу јунака метаморфа – Секуле и турског цара – само потврђује ово епско правило. Данијела Петковић обрасце с постојаном везом између јунака и сижејног модела назива „кристализованим”, а оне где је та веза слаба – „флуидним”. Петковић, Д. (2019) *Јунак и сиже епске њесме*, Београд: Институт за књижевност и уметност, стр. 365–369.

песама о Момчиловој погибији (Милица помаже Момчилу, а не нападачу у гори), него мотив смрти епског горостаса.¹¹

Трећа ствар која у вези с песамама о војводи Момчилу привлачи пажњу јесте околност да са становишта хомогености грађе постоје два ареала бележења: западни (српско-хрватско говорно подручје) и источни (територија Бугарске и Македоније). На западном записивачком терену круг песама о Момчиловој смрти сижејно је компактан (стабилан сижејни образац, без великих одступања, никада у кључним тачкама радње) и у њему су без изузетка протагонисти војвода Момчило и краљ Вукашин. Војвода Момчило се, притом, на овом простору не укључује у друге сижејне обрасце.¹²

На источном ареалу, који је генерално гледано обележен знатно већом ентропијом у епском корпусу, ствари стоје битно другачије. У оквиру сижејног модела „женидба краља Вукашина” као Момчилови противници јављају се три љуте але (СДНУ 12, стр. 60),¹³ Арапин (Качановскиј, 182), „паша влаанлија” (СДНУ 32, стр. 518), „краљ капетан” (Шапкарев, 375), паша Шишманин (Шапкарев, 421), краљ Петрушиншиш (СДНУ 2, стр. 84), Скендер-паша (Веселиновић, 330), Реља Крилатица (Качановскиј, 183). Генерисана су притом и два сижејна обрасца непосредно везана за модел „женидба краља Вукашина” („змај љубавник” и „вилин чудесни град”), с мотивима издаје љубе и градских бедема / смрти на бедемима града (Делић 2006: 117–125), а војвода Момчило је – по логици коју намеће његов епски хабитус – укључен и у друге обрасце певања. Традиција је из комплекса мотива о „Момчиловој смрти” маркирала два кључна детаља – горостасност јунака и издају жене – и они су постали замајци дивергенције певања о овом епском јунаку.

По логици горостасности Момчило је гравитирао према кругу песама о сукобу тројице јунака с циновком. У овом кругу варијаната јунак који се непосредно сучељава с гиганткињом готово без изузетка је Марко Краљевић, а његова епска пратња своди се на избор међу следећим јунацима: Реља Крилатица, Милош Обилић, Топлица Милан, војвода Јанко, Бановић Секула, Груица „детенце”, Момчило војвода. Избор су очито диктирале знамените епске тријаде (Марко – Милош – Реља, Милош Обилић – Топлица Милан – Косанчић Иван, Секула – Јанко – Михаило Свилојевић, Старина Новак – Дели Радивоје – Груица Новаковић) (Делић 2012: 200; Петковић 2019: 299–314). Једина фигура која је по другом основу ушла

11 Изузетка је свега неколико и они су ту само да би потврдили усменопоетску законитост да у епици нема константних и неваријабилних елемената, већ само оних који се испољавају „као више или мање изражена тенденција, али никад као правило” (М. Клеут).

12 Постоје тек два-три помена овог јунака изван препознатљивог епског контекста (Делић 2012): у песми „Марко Краљевић и Пилип Драгиловић” (ЕР: 124) и варијанти те песме из Вукових рукописа („Марко Краљевић и Филип Шокчић”; САНУ II: 57) војвода Момчило је Марков побратим. Један је од старих српских војвода у каталогу из песме „Маргита дјевојка и Рајко војвода” (Вук III: 10): „На бијелу граду Пиритору, / Онђе дјеше Момчило војвода / С девет браће с девет војвода.”

13 У песми „три љути али” не делују самостално, већ их краљ Вукашин пушта на Момчила, овај погуби две, а трећа га уједе за прст и он зато умире.

у модел јесте војвода Момчило, по јасној асоцијацији. И у овом случају видљива је ареална демаркација: на западном терену бележења тријаду по правилу чине Марко, Милош и Реља и у њој никада не фигурира војвода Момчило. На источном сакупљачком простору Момчило је укључен у практично све варијанте о сукобу са женом џиновком (БНПП I, стр. 62; СБНУ 10, стр. 80; СБНУ 2, стр. 107; СБНУ 12, стр. 66; СБНУ 53, стр. 356; БНПП I, стр. 169–172). У позније забележеној варијанти (1971) модел је притом изневерен у складу с Момчиловом типском судбином (јунак који гине). Марко, Момчил и Јанкула угледају у планини сјај, наилазе на Русалку која им као женидбени тест даје да подигну бели камен (биће жена онемо који подигне камен). Јанкула подиже камен до колена, Момчил до појаса, а Марко преко главе. Након тога Русалка погуби Јанкула и Момчила, а Марко их свети (СБНУ 53, стр. 356).

Момчилова горостасност местимично је пројектована и на његову љубу, за шта су основу пружали и шира епска традиција, која зна за мотив невесте која спасава младожењу из набујале реке, и карневалска представа о „великој невести”, заснована делом и на хипертрофираној плодности.¹⁴ Тако у бугарској варијанти (СБНУ 53, стр. 351) Момчило тражи „прилику” спрам себе и налази је тек крај „белог Дунава”. Док се враћа са сватовима, Дунав надолази. Невеста – стара триста година – скида „ситно и свилено”, а облачи „модро и морово” и преводи сватове преко набујале реке. Кум пожели да до недеље буде удовица, а до друге његова жена, што се остварује. Гротескно стара и велика невеста очито је рефлекс представа о џиновки (припадници преепског, „старог народа”, који је живео у доба стварања света, био дуговек и огромне снаге и раста; уп. Палавестра 2003: 32–34, 131–134), а нетипичан епилог (смрт младожење) последица је Момчиловог епског усуда.

Мотиви женске издаје и женског неверства варирани су у традицији певања о војводи Момчилу на више начина. Класичним епским обрасцима и мотиву Видосавине невере из песме „Женидба краља Вукашина” најближе је неверство Момчилове љубе, опевано по моделу позивања љубавника мужу у госте, у коме је у широј традицији типски протагониста Марко Краљевић („Невјера љубе Марка Краљевића”; Вук VI, 25). Међутим, у пару с војводом Момчилом Марко губи свој епски домен и преузима улогу неверничиног љубавника. Песма почиње типским протестом Момчилове мајке која три године „гови” незадовољна снахом. Саветује Момчила да направи гозбу и позове све јунаке сем Марка. Љуба служи за трпезом и прекорева Момчила што Марка није позвао, на шта јој он даје златну здравицу и шаље је да га „покани”. Марко дочекује Момчилову љубу, држи је три дана и три ноћи на чардацима, па полази у госте. Момчило га седа за трпезу крај деце. Жена прекорева Момчила што је Марка понизио; он узима лој и катран и спаљује је, па седа с гостима да пије (СБНУ 32, стр. 522; Шапкарев, 424).

¹⁴ „Велика” невеста јавља се углавном у лирским песмама, где преноси сватове и младожењу преко воде („Сви сватови у скути пренесе, / А девера на окато перо, / Младожењу на златан прстену”; АнЛ., 301). У епици невеста избавља младожењу кога на повратку кући са сватовима понесе река, и свадба се срећно окончава (Вук VII, 12, 13; САНУ III, 38).

Издаја Момчилове љубе има и своју епску екстензију – као удовица она у неколико варијаната издаје сина ради љубавника:

1. удовица је с дететом од седам година; Корун Ћидија је љуби ноћу, јер дању не сме од детета; она се начини болном и шаље дете на воду; дете тамо затекне Коруну и погуби га, а очи донесе мајци; она га куне (СДНУ 53, стр. 685);

2. варијанта слична претходној, само је додат мотив саветовања Коруну да дете сачека на води и доја детета с Коруну и његовом војском (СДНУ 53, стр. 686);

3. слична сижејна окосница као у претходне две варијанте, само што мајка саветује Горуну кесецију да сачека дете на Перин планини крај језера с 3.000 војске; дете се уплаши, али коњ га саветује како да побије хиљаду, а коњ ће две; Момчилице донесе Горуну главу (СДНУ 53, стр. 686);

4. „Горун от планина” љуби Момчилицу ноћу, а јутром одлази; она шаље дете на „вито езеро” по воду; тамо су три але „поморкиње” (које све море), дете узме воду и побегне; у двору затиче Горуну кесецију где разговара с мајком; мајка га куне, закључујући да је бољи јунак од Момчила, јер је и Момчила послала на језеро, али се он није вратио (СДНУ 53, стр. 687);

5. дете чује разговор Коруну и мајке; тајно узима очевог коња и оружје; среће три краља; погуби их (један од њих је Корун); однесе главу мајци, она га куне, а он је прегази коњем (СДНУ 53, стр. 691).

Претходни примери показују да је и фигура Момчиловог чудесног коња имала, условно речено, самосталну епску егзистенцију (као мотив који се прелива у различите обрасце певања), што показују и варијанте с темом отмице невесте / девојке, настале као одјек певања о Момчилу као „змају љубавнику” (Момчило ноћу походи и љуби ћерку цара Костадина / Раду „од Бјалграда” / жуту Јеврејку; уп. Делић 2006, стр. 119–125):

1. Момчило граби већ испрошену Мару са свадбе, јер му је слика и прилика; коњ му помаже да је пренесе преко Белог мора (СДНУ 53, стр. 455);

2. Момчило граби Ђурђену која је на чардацима; коњ прескочи високе порте да је отме (СДНУ 53, стр. 456).

Најзад, издаја је ишла и у супротном смеру, јер се мотив у ширем традицијском фонду вратио војводи Момчилу, коме је фолклорна имагинација доделила и типски домен неверног кума. У великој мери подударна с песмом „Кумовање Грчића Манојла” коју је објавио Вук (II, 6), варијанта из збирке Николе Беговића за протагонисту има војводу Момчила:

*Двије куме окумиле кума,
– Окумиле Момчила војводу.
Једна кума ѿанана Лайинка!
А друга је лијејна Босанка!*

Певачев коментар у епилогу у подједнакој мери покрива став колектива и према песми „Женидба краља Вукашина” и према песми „Кумовање Момчила војводе” (односно Грчића Манојла), што је очито и била спојница за ову епску транслацију:

*О невјеро! Ниђе ње не било!
Жив не био ко њођ невјерио!*¹⁵ (Беговић, 25)

У којој мери су на бугарском фолклорном ареалу рекомбиновани мотиви везани за војводу Момчила и они из шире епске традиције показује песма у којој се изневерава знаменита ујачко-сестрићка веза и Момчило страда од руке Марка Краљевића. У варијанти из Самокова (СБНУ 12, стр. 62) Груица преслужује вино, јер је једини од дружине остао нежењен. Саопштава да је видео девојку за себе – ћерку краља од Будима коју је провео Момчило – али старина Новак не сме да удари на сватове, јер памти сукоб Бугара и Турака када је Момчило, још „дете аџамија”, улетео у турску ордију и поразио противничку војску („триш прелете, девет илџад гзаци”):

*Из њојаи си њурици њобејнаа,
Та си ние царсјиво оџамнахме,
Та си ние сеја царуваме.
Ја не смеем с нејо да се дием.*¹⁶

Груица одлази у Прилеп по ујака Марка и полазе да убију Момчила и отму „белу Виду”. Момчило прави свадбу, одлази на чардаке где заспи, Вида му плаче над главом, а Момчило јој говори да се не боји док је њему коња Кулишана и крстата барјака. Излази пред Марка и Груицу, који не смеју да се с њим суоче и беже. Марко лаже Момчила да су кренули у госте („Ние чухме, зашто свадба праиш, / Та идеме гозба да чиниме”) и Момчило их зове на част. Марко у пићу разигра Шарца, сусреће Момчила на градским вратима и ту га убија („Та Момчила на две го пресече. / И барјако на портата падна”). Марко и Грујо се посвађају око тога ко ће да узме Виду и Марко је убија. Присутни су, дакле, и мотив Момчиловог јунаштва, и одавања жени тајних моћи, и чудесног коња, и релација Марко – Момчило, и смрт на градским капијама, али је сваки од њих изглобљен из изворног контекста, радикално преосмишљен и стопљен с другим слојевима епског певања (препад сватова, отмица невесте).

Проходност мотива из традицијског фонда на бугарском записивачком ареалу засведочена је, најзад, и на релацији епика – бајка, на шта указује топос комадања јунака и његовог волшебног оживљавања. У варијанти из Сера (СБНУ 10, стр. 86) Момчило проналази невесту у „земљи Арбанашкој”. Његова маћеха се распитује како може да погине („Кажи, Момчил, кажи, сину, / От што, сину, ке погинеш?”) и он одаје начин („Рукаи, мале, берберина, / Да обричи тои коси, / Засучи га, стара

15 Идентична формула јавља се у варијанти о Момчиловој смрти из збирке Симе Милутиновића Сарајлије: „О невјеро, нигђе те не било, / Одавно ти јеси постанула!” (СМ, 147).

16 Момчило се и у кругу песама који смо назвали „вилин чудесни град” (Делић 2006: 113) јавља као спасилац Бугара / хришћана од Турака („Да ги турце плен не пленјот”): „Разсорди са Момчил јунак, / Та извади остра сабе, / Че разсече Бурунграда. / Навлезоха болгарине, / Болгарине, христенине” (БНПП III, стр. 216; уп. БНПП III, стр. 217; СБНУ 2, стр. 129).

мале, / Та ми вјрзи до две рџки, / От това Момчил ке погине”). Маџеха позива берберина, а онда три Турчина љубавника (модел „невера љубе Груичине”; Вук III, 7) који раскомадају везаног Момчила. Раскомадано тело маџеха ставља на коња кога пушта низ поље. Коњ одлази на невестин двор, невеста и ташта оплакују Момчила, силазе два анђела и оживљавају га. Момчило прави свадбу, а потом одлази и кажњава маџеху, утопивши је у Марицу.

Наглашена дисперзија и рекомбинација мотива везаних за певање о војводи Момчилу на источном, претежно бугарском терену бележења, и изразита, нетипична уједначеност певања о истом јунаку на другом, западном фолклорном ареалу (српско-хрватска говорна зона) отварају и нека кључна поетичка питања. Шта је, наиме, могло утицати на овако јасну размеђеност традиција с несумњиво заједничким исходиштима, и историјским и поетичким? Да ли је стање на западном ареалу репрезентативно? И да ли је стање на источном ареалу репрезентативно у дијахроној реконструкцији „живота епске песме”?¹⁷

Чини се да је, упркос јединственој фолклорно-историјској бази (Вукашинов брат и Марков стриц, Угљеша Мрњавчевић, владао је областима које је запосео војвода Момчило) (Острогорски 1965), баријера ипак била постављена. С једне стране, она је, ма како скаларна, морала бити језичке природе. С друге стране, она је свакако била и историјско-идеолошка. Нису све територије на простору Балкана имале исте идентитетске преокупације, судбине и амбиције.

Друга чињеница која у вези с истим феноменом провоцира на теоријска, књижевноисторијска и идеолошко-политичка уопштавања јесте околност да се на бугарском записивачком простору у моменту када традиција инклинира ентропији (заборављање „основних” модела певања, нетипичне интерпретације мотива и констелације међу ликовима, инверзије, комбинација с мотивима из бајки и сл.) – повећава број записа. За традиције у замирању карактеристичан је, у принципу, процес заборављања и интерференције линија сећања (по моделу људског старења и заборављања), и то јесте случај с певањем о војводи Момчилу на простору Бугарске. Замирање, међутим, не прати хиперпродукција записа. Вук Караџић је објавио само једну песму о војводи Момчилу – антологијску интерпретацију Стојана Ломовића – мада је у поседу имао још пет преписа. Сви су они, међутим, били безмало идентични („мало другачије преписани”):

„Ову последњу песму (О смрти војводе Момчила и о женидби краља Вукашина) имао сам још од петорице, од свакога мало друкчије, преписану, т. ј. једну од мога оца, једну од старца Рашка, једну од једнога човека из наије Рудничке, једну ми послао кнез Васа Поповић [...], а једну Г. Ђука Марковић, член магистрата Шабачкога и капетан

17 Са становишта савремених фолклористичких стандарда свако бележење је репрезентативно за културу у оквиру које живи. На основу бележења реконструишу се идеолошко-политички или индивидуални оквири извођења. Проскриптивна поетика која је инаугурисала идеју о „аутентичном” усменом певању је упитна.

Посавски; но од свију ми се ова Стојанова (с којом се и Рашкова доста слагала) најбоља учинила” (Вук IV: 398–399).

Вуков утицај на потоње бележење је неупитан и његове антологије су, као фактор конвергенције, несумњиво допринеле уједначавању записа на српско-хрватском говорном подручју. Ово сведочанство, међутим, показује да се и пре Вука традиција певања о војводи Момчилу искристалисала у стандардном облику. Век и по након Вука на бугарском терену бележи се читав спектар варијаната с тек овлашним додиром с „основним моделом”, што провоцира на размишљање. Закључци би се, наравно, морали темељити на широј грађи од ове о војводи Момчилу, али је круг песама о овом необичном ратнику, византијском деспоту и севастократору, врло добро полазиште.

ЛИТЕРАТУРА

- АНЛ: *Антологија српске лирске усмене поезије* (1996) Зоја Карановић, прир. Нови Сад: Светови.
- Беговић, Н. (2001) [1885] *Српске народне њесме из Лике и Баније 1*, Београд: Удружење Срба из Крајине и Хрватске.
- БНПП I: *Българска народна њезия и ѡроза. Том ѡрви. Јунашки ѡесни*, съставителство и редакция: Богданова, Л. (1981) Софија: Български писател.
- БНПП III: *Българска народна њезия и ѡроза. Том ѡреѡи. Хайдушки и ѡѡиорически ѡесни*, съставителство и редакция: Стойкова, С. (1981) Софија: Български писател.
- Б: Богишић, В. (1878) *Народне ѡјесме из ѡѡаријих, најѡише ѡриморских зайиса, сабрао и на свијет ѡздао* – – , књига прва са расправом о „бугарштицама” и с рјечником, Биоград: Гласник Српског ученог друштва.
- Веселиновић: Веселиновић, М. *Усмене народне ѡесме из Маћедоније и ѡѡаре Срдије*, Етнографска збирка САНУ (Е. зб.) 209.
- ВИ: *Византијски извори за ѡѡиорију народа Јуѡславије*, том VI, уредили: Баришић, Ф. и Ферјанчић, Б. (1986) Београд: Византолошки институт САНУ.
- Вук II: Караѡић, Стеф. В. *Српске народне ѡјесме*, скупио их и на свијет ѡздао – – – , *Књѡиа друѡа у којој су ѡјесме јуначке најѡѡарије*. У Бечу, у штампарији јерменскога манастира, 1845. Сабрана дела Вука Караѡића, књига пета, приредила: Пешић, Р. (1988) Београд: Просвета.
- Вук IV: Караѡић, Стеф. В. *Српске народне ѡјесме*, скупио их и на свијет ѡздао – – – , *Књѡиа четѡврѡиа у којој су ѡјесме јуначке новијих времена о војевању за слободу*. У Бечу, у штампарији јерменскога манастира, 1862. Сабрана дела Вука Караѡића, књига седма, приредио: Зуковић, Љ. (1986), Београд: Просвета.
- Вук VI: Караѡић, Стеф. В. (1935) *Српске народне ѡјесме*, скупио их и на свијет ѡздао – – – , *Књѡиа шеста у којој су пјесме јуначке најѡѡарије и средњѡих времена (друго државно ѡздање)*, Београд: Државна штампарија.
- Вук VII: Караѡић, Стеф. В. (1935) *Српске народне ѡјесме*, скупио их и на свијет ѡздао – – – , *Књѡиа седма у којој су ѡјесме јуначке средњѡих времена (друго државно ѡздање)*, Београд: Државна штампарија.
- Делић, Л. (2006) *Живѡѡ ѡјесме. Женидба краља Вукашина у круѡу варијаната*, Београд: Завод за уѡбенике.

- Делић, Л. Сукоб јунака с циновком у јужнословенској усменој епизи, у: *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду*, зборник радова, уредник Сувајдић, Б. (2012) Београд: Институт за књижевност и уметност, 195–223.
- ЕР: *Ерланџенски рукопис*, приредили: Детелић, М.; Самарџија, С.; Делић, Л. и Томић, Б. Доступно на: <http://www.monumentaserbica.branatomic.com/erl/>
- Качановскиј: Качановскиј, В. (1882) *Сборникъ зајадно-болгарскихъ ѿсенъ*, С. Петербургъ.
- Клеут, М. „Мали Радојица” у кругу варијаната и тема о шаману, у: *Жанрови српске књижевности: ѿрекло и ѿеѿиѿка облиѿа* бр. 2, уредници: Карановић, З. и Радуловић, С. (2005) Нови Сад: Филозофски факултет – Орфеус, стр. 7–19.
- Клеут, М. (1987) *Иван Сењанин у српскохрватским усменим ѿесмама*, Нови Сад: Матица српска.
- Лома, А. (2002) *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске еѿике*, Београд – Крагујевац: Балканолошки институт САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу.
- Матицки, М. (1980) Епска народна песма о војводи Момчилу и паши Асан-аги из тефтера манастира Грабовца (1735–1737), у: *Прилози за књижевност, језик, исѿорију и фолклор* 46/1–4, стр. 67–78.
- Меденица, Р. (1965) *Бановић Сѿрахиња у крују варијаната и ѿема о невери жене у народној еѿизи. Сѿудија из наше народне ѿезије*, Београд: САНУ.
- Михалчић, Р. (2001) *Крај Српској царсѿтва*, Београд: Српска школска књига, Knowledge.
- Недић, В. (1981) *Вукови ѿевачи*, Нови Сад: Матица српска.
- Новаковић, С. (1893) Струмска област у XIV веку и цар Стефан Душан, *Глас СКА*, XXXVI, Београд.
- Острогорски, Г. (д. г.) *Исѿорија Визанѿије*, Београд: Просвета.
- Острогорски, Г. (1965) *Серска обласѿ ѿосле Душанове смрѿи*, Београд: Научно дело.
- Палавестра, В. *Хисѿоријска усмена ѿредања из Босне и Херѿевине*, приредио: Нишкановић, М. (2003) Београд: Српски генеалогски центар.
- Петковић, Д. (2008) *Тѿолоѿија еѿских ѿесамата о женидби јунака*, Београд: Чигоја штампа.
- Петковић, Д. (2019) *Јунак и сиже еѿске ѿесме*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Радојчић, С. (1934) *Порѿреѿи српских владара у средњем веку*, Скопље: Музеј јужне Србије у Скопљу.
- САНУ III: *Српске народне ѿјесме из необјављених рукописата Вука Сѿеѿа. Караѿића*, књига трећа, приредили: Младеновић, Ж. и Недић, В. (1974) Београд: САНУ.
- СБНУ: *Сборник за народни умотворения наука и књижнина*, от. кн. 27. *Сборник за народни умотворения и народоѿис*, МНП (от кн. XIX изд. Българското книжно дружество, а от кн. XXVII – БАН), София, 1889.
- СМ: Милутиновић Сараѿлија, С. *Пјеванија црноѿрска и херѿевачка*, приредио: Аранитовић, Д. (1990) Никшић: Унирекс.
- Сувајдић, Б. (2005) *Јунаци и маске: ѿумачења српске усмене еѿике*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- Ђирковић, С. и Ферјанчић, Б.: Коментари С. Ђирковића и Б. Ферјанчића уз текстове Ј. Кантакузина и Н. Григоре, у: *Визанѿијски извори за исѿорију народа Јуѿославије VI*, уредници: Баришић, Ф. и Ферјанчић, Б. (1986) Београд: Византолошки институт САНУ, стр. 145–475.
- Шапкарев, К. *Сборник оѿ български народни умотворения*, том втори, ѿесни из ѿолиѿическия живоѿ, под редакѿијата на: Николова, С. и Тодоров, И. (1969) София: Български писател.

ЛИДИЈА Д. ДЕЛИЋ

Lidija Delić

Institute for Literature and Arts, Belgrade

MODELING POTENTIAL OF EPIC HEROES – THE CASE OF THE
DUKE MOMČILO

Abstract: *The Bulgarian hajduk (rebel) and later Byzantine despot and sebastokrator, the epic „Duke Momčilo“, is a figure who left a big mark on South Slavic epic singing, among other things, as a fictional uncle of Marko Kraljević. He is one of the few people who remained in folklore memory for over six centuries. Biographical elements determined the later singing about this hero („tall as a minaret“; death at the gates of a closed city), and key details of the established epic biography undoubtedly determined the range of Momchil’s domains and his further appearance in epic patterns, mostly in Bulgaria.*

Key words: *Duke Momčilo, oral epic, history, variant, plot pattern, epic hero*